

До 200-ліття Тараса Шевченка

Роксана Харчук

УДК 821.161.2 -1.09

ВІРШ Т. ШЕВЧЕНКА “ЯКБИ-ТО ТИ, БОГДАНЕ П’ЯНИЙ”: ТРАСФОРМАЦІЯ ОБРАЗУ ГЕТЬМАНА

Авторка статті доводить, що Шевченко у власній оцінці Б. Хмельницького розійшовся з потрактуванням цього образу в тогочасній історіографії, літературі й фольклорі. Це пояснювалося передусім кріпацьким походженням поета. Тут також розглянуто, як змінювався образ Б. Хмельницького у творчості Шевченка.

Ключові слова: російська фаза в українській історії, епітафія, карикатурний образ, традиція словесної розправи з грішниками, топос Переяслава.

Roksana Kharchuk. Taras Shevchenko's poem "If You, Drunken Bohdan...": Transforming the hetman's character

The author argues that Shevchenko's appraisal of Bohdan Khmelnytsky differs from the representations of the latter in the historiography, literature and folklore of that time. The source of those differences is most likely the poet's experience of serfdom. The paper also traces back the transformations of Bohdan Khmelnytsky's character in Shevchenko's works.

Key words: the "Russian" phase of Ukrainian history, epitaph, grotesque image, the verbal punishment of sinners, the topos of Pereyaslav.

Вірш “Якби-то ти, Богдане п’яний” написаний 18 серпня 1859 р. в Переяславі. Повністю вперше його надруковано за “Більшою книжкою” в “Кобзарі з додатком споминок про Шевченка Костомарова і Микешина” (Прага, 1876) із неточною датою “19 августа 1859”. У радянських масових виданнях його оминали з огляду на зневажливий тон щодо гетьмана Б. Хмельницького, ініціатора Переяславської угоди 1654 р. Якщо російська імперська та радянська історіографія трактували Переяславську угоду як утілення віковичної мрії українського народу про возз’єднання з російськими православними братами, то Шевченко вважав її згубним історичним моментом, який призвів до ліквідації української держави – Гетьманщини.

У минулому й тепер історики по-різному оцінюють цю подію, дебатуючи переважно статус України після Переяслава й характер угоди: ішлося про військовий союз, персональну унію, напівзалежну державу чи гарантовану її автономію у складі Московії. Однак “незаперечним є той факт, що після 1654 року Московське царство, яке через сімдесят п’ять років перетворилося на Російську імперію, вважало Малоросію (тобто Україну) своєю законною спадщиною” [8, 193]. Шевченко, не вдаючись до історичного чи соціального аналізу, у художній формі засвідчив, що після Переяслава польську фазу в українській історії замінила російська, в Україні почала реалізуватися імперська політика денационалізації й економічного визиску. З контексту Шевченкової творчості випливає, що внаслідок цієї угоди було покріпачено українське селянство, а верхівка козацтва перетворилася на імперське дворянство. На відміну від селян українська знать не зазнавала соціального гніту, проте вона, як це показано в посланні “І мертвим, і живим...”, почувалася меншовартісною, була позбавлена політичних і культурних прав. Явище покритництва, солдатчини,

перетворення України на відсталу, зденаціоналізовану провінцію, архаїчність феодальної за своїм сенсом російської суспільної моделі, що прищеплювалася в Україні, формалізація християнства – усе це поет розцінював як наслідки укладеної угоди й ознаки російської фази в українській історії. Тому топос Переяслава, як й ім'я гетьмана Б. Хмельницького, у творчості Шевченка – символи українського занепаду.

Г. Грабович слушно твердить, що для Шевченкових сучасників, передусім для української шляхти, яка здобула високий статус у Російській імперії, Б. Хмельницький “утілював саму козацьку державу” [2, 132]. Переяславська угода також легітимізувала подвійну ідентичність української знаті, коли місцевий патріотизм не суперечив вірності імперії. Шевченко ж, який походив із кріпаків, інакше, ніж українська шляхта, сприймав й оцінював українську історію, волів, аби Хмельницький узагалі не народжувався (див.: [8, 315]). Передусім саме через своє кріпацьке походження митець уже в ХІХ ст. ревізував як українську історію, так й усталену на той час оцінку найпопулярніших її діячів, зокрема розвінчував офіційний культ Б. Хмельницького. Поет розійшовся з потрактуванням особи гетьмана й у псевдонауковій “Історії Русів”, і в наукових “Истории Малой России” (1822) Д. Бантиш-Каменського, “Истории Малороссии” (1842–1843) М. Маркевича й в академічній праці М. Костомарова “Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России” (1857). Розійшовся він і з фольклором, який героїзував гетьмана, хоча сама тема злуки в народній творчості й не закорінилася [1, 214], і з тогочасною літературною традицією, зокрема з епічною поемою М. Максимовича “Богдан Хмельницкий” (1833), виданою анонімно, і поемою Є. Гребінки “Богдан” (“Сцены из жизни малороссийского гетмана Зиновия Хмельницкого”) (1843). В обох гетьман постає мудрим і далекоглядним політиком, у потрактуванні Є. Гребінки він, наприклад, з утіхою передбачає утворення як майбутньої імперії, так і майбутнього православного суперетносу: “И вижу я там царство без границы / Надвинулось на многие моря / И запад, и восток, и юг, и север / В одно слились; везде язык славянский, / Везде святая праведная вера, / И правит им один великий царь! / И царство то чудесное – Россия!” [3, 187]. Уже П. Филипович, порівнюючи “Богдана” Є. Гребінки з “Великим льохом” Шевченка, помітив, що подібність між цими творами суто зовнішня, насправді їм притаманна “зовсім відмінна ідеологія; у Гребінки антипольська, сполучена з вірнопідданими почуттями до російського царя, в Шевченка – антимосковська, протицарська” [12, 86]. Отже, Шевченко не визнавав авторитетів, для нього в оцінці певних історичних осіб чи процесів важила передусім емпірика, життєві факти, які він знав не з переказів, а з власного досвіду. Саме тому Ю. Івакін, характеризуючи погляди митця на Б. Хмельницького, зазначив, що поет осмислював факти і явища не просто самостійно, “а й, сказати б, еретично щодо існуючих традицій, поглядів, оцінок” [5, 66]. Приклад Б. Хмельницького свідчить і про те, що Шевченко абсолютизував роль особи в історичному процесі, визнавав саме за особою, а не за масами вирішальне значення. Поет був волюнтаристом і романтиком, тому не надавав великої ваги історичній необхідності чи тимчасовій політичній доцільності.

Вірш “Якби-то ти, Богдане п'яний” написаний у часі останньої подорожі автора Україною в Переяславі, де він, повертаючись до Петербурга, зупинився на кілька днів у свого приятеля А. Козачковського. Як зазначив Ю. Барабаш, у цьому тексті відбився песимістичний настрій митця внаслідок несподіваного арешту, звинувачень у блюзнірстві, злиднів, побачених на батьківщині в Моринцях і Кирилівці [1, 210]. Занепад знайшов поет і в Переяславі, колишньому княжому місті, яке перетворилося на занедбану, безнадійну імперську провінцію, що застрягла в безчассі. Є підстави вважати, що у творчості Шевченка

українську провінцію в Росії позначає калюжа, у якій купаються свині. Ще на Шевченковій акварелі 1845 р. “Церква Покрови в Переяславі” храм, збудований у стилі українського бароко, розташований у центрі картини, але на задньому плані. На передньому натомість бачимо калюжу і свиню. Такий контраст мав увиразнити думку про колишню самодостатність Переяслава, імпліцитно України, і безперспективне та злиденне їхнє буття в Російській імперії. Топос Переяслава тут, безперечно, не випадковий. Недаремно й образ калюжі, “багна свинячого”, через 14 років зринув у вірші “Якби-то ти, Богдане п’яний”.

Ця поезія щільно пов’язана з іншими творами Шевченка, у котрих порушена проблема російської фази в українській історії, у межах якої образ Б. Хмельницького – наріжний. Саме тому митець постійно звертався до нього. Першим на це звернув увагу Д. Дорошенко. До теми Б. Хмельницького літературознавець зарахував такі твори, як “Розрита могила”, “Чигрине, Чигрине”, “Великий льох” із епілогом “Стоїть в селі Суботові”, “Осія. Глава XIV”. Цю ж низку творів, окрім “Осії. Глава XIV”, назвали й сучасні дослідники Г. Грабович і Ю. Барабаш, долучивши до списку чотиривірш “За що ми любимо Богдана?”. Однак для з’ясування ставлення Шевченка до Хмельницького, його оцінки історичної ролі гетьмана важать також поодинокі згадки про цього діяча в повістях, Щоденнику. Цікавий із цього погляду й офорт “Дари в Чигрині 1649 року” (1844). Д. Дорошенко вважав, наче “Шевченко був тої думки, що Хмельницький пішов на ту спілку не з злої волі, а скоріше вправ жертвою своєї політичної короткозорості” [4, 299]. Дослідник аргументував свою думку тим, що в незакінченій драмі “Никита Гайдай” (1842) гетьмана названо “благородним”. Г. Грабович і Ю. Барабаш натомість навіть епітет “геніальний”, ужитий поетом у щоденниковому записі від 22 вересня 1857 р. щодо потрактування Б. Хмельницького М. Костомаровим, розглядають як двозначний, із великою домішкою іронії [2, 38 [Примітка]; 1, 213]. Однак ставлення Шевченка до гетьмана зазнало коливань упродовж життя поета, а після повернення із заслання з негативного переросло в гостро зневажливе. У дозасланчій творчості, наприклад, у “Розритій могилі”, образ Б. Хмельницького трагічний, він постає “нерозумним сином”, якого мати-Україна “задушила б”, “під серцем приспала”, якби знала про його фатальну історичну роль. У вірші цього ж періоду “Чигрине, Чигрине” цей же образ пов’язаний із легендою про “визволителя, що повертається” [9, 369-371]. Імператив “спи, гетьмане, поки встане / Правда на сім світі” віщує пробудження гетьмана зі смерті-сну й відродження України, яке є одним з елементів майбутньої правди. У мотиві воскресіння гетьмана вчувається також відгомін євангелічного Другого пришествя Христа, коли мертві воскреснуть, відбудеться страшний суд, а на землі встановиться Царство Боже (див.: Мт. 24, 23-35) [13, 37-38]. У містерії “Великий льох”, зокрема в її епілозі, церква в Суботові, що слугувала усипальницею Б. Хмельницького, перетворюється на домовину всієї України, а сам гетьман, друг царя московського Олексія, який усе оддав “приятелям”, зовсім утрачає чар і силу “визволителя”. Тепер Шевченко вже прямо називає його безпосереднім призвідцем українського лиха: “Занапастив еси вбогу / Сироту Україну!”. Г. Грабович вважає, що в епілозі до містерії Шевченко хай частково, але пробачає Б. Хмельницького, паралельно визначаючи його “гріх”: гетьман зрадив, обдурив Україну, нагадуючи тих облудливих чоловіків, які спокусили, а потім кинули напризволяще своїх жінок. Саме тому, за Г. Грабовичем, поет трактує гетьмана як “фальшивого батька-мужа”. Крім того, за дурістю, на якій Шевченко постійно акцентує у своєму герої, прочитується думка, що влада Б. Хмельницького абсурдна, сам же він виступає в непривабливій

ролі “блязня історії” [2, 133]. Особливо виразно мотив Хмельницького-блязня звучить у чотиривірші “За що ми любимо Богдана?”, де тон оскарження зникає, з’являється натомість їдка іронія. Відтак начебто великомудрий гетьман насправді виявляється дурним (як і в казці про “голого короля” Г.-Х. Андерсена, тільки у відвертіших виразах), його “у дурні обули”, а потім і забули високі імперські чиновники як російського, так і німецького походження. Ця прозорливість Шевченка особливо виразна, якщо згадати, що сучасні історики й досі мають справу зі списками “Статей Богдана Хмельницького”, що “справедливо викликають підозру щодо їх автентичності”, або з “Березневими статтями”, які не належали безпосередньо гетьманові, а були відредаговані московським царем Олексієм і боярською думою [11, 31-33]. Варто також зазначити, що характерний для Шевченка антицарський мотив не стосується лише російської імперської системи. Приклад Б. Хмельницького переконує, що до будь-якої влади, зокрема й до української, поет підходив із позиції вільної людини-громадянина, котра покликана критично оцінювати владу, а не прославляти чи виправдовувати її. У цьому плані і з позиції сьогодення Шевченка можна назвати й політичним дисидентом у тогочасній Росії, і незалежним від влади інтелектуалом європейського зразка.

Інтерес до постаті українського гетьмана в Шевченка поновився вже в позасланчий період. Розважаючи над причинами злиденного становища України в наслідуванні з Біблії “Осія. Глава XIV”, поет припустив, що, можливо, Господь карає її за гріхи Богданові. Таке припущення негативно маркує не тільки історичну роль Б. Хмельницького-державного діяча, а й моральний образ гетьмана-християнина. Іще дошкульніше порівняння чину гетьмана супроти України із чином Петра I. Підсумковий же й найрізкіший твір Шевченка про Б. Хмельницького – вірш “Якби-то ти, Богдане п’яний”, написаний у формі звернення до покійного гетьмана. Твір складається із двох частин, відділених відступом. У першій (рядки 1–9) автор силою власної уяви воскрешає Б. Хмельницького, переносячи до Переяслава через два століття після підписання угоди з Московією. Безперечно, мотив воскресіння гетьмана з’явився тут не без впливу Біблії, де сказано: “багато з тих, що сплять у поросі земному, прокинуться; одні на життя вічне, другі на вічний сором і ганьбу” (Книга Даниїла. 12, 2-3) [10, 1017]. Аналогічну думку зустрічаємо й у Новому Заповіті: “І вийдуть ті, що чинили добро, на воскресіння життя. А ті, що зло чинили, – воскреснуть на суд” (Іоан. 5, 29) [10, 120].

У поезії “Якби-то ти, Богдане п’яний” поет воскресив українського гетьмана не для слави, а для вічного сорому. В українських думках Б. Хмельницький зазвичай постає в образі “отамана-батька чигиринського”, “батька гетьмана” або “баті Зинова”, відповідно козаки уявляються “дітьми”. Здається, наче Шевченко у фольклорному стилі також гіперболізує або ж акцентує позитивні риси “батька”: “препрославлений”, “козачий”, “розумний”. Насправді ж усі ці епітети іронічні. Усі вони, й особливо гіпербола-неологізм “препрославлений”, свідчать про нерозумність гетьмана (див. про епітети “підтекстової” дії: [1, 212]). Однак у цьому вірші “улюбленого” Шевченкового персонажа визначає все ж не дурість, а інша негативна й вульгарна риса – п’янство. Можна припустити, що Шевченко почув про залежність гетьмана від алкоголю в середовищі польських засланих-революціонерів, бо саме їхні історики поширювали подібні чутки. Відома й версія отруєння Б. Хмельницького поляками, зафіксована в “Літописі Грабянки”, видання якого 1854 р. було в бібліотеці Шевченка. За цим джерелом, гетьмана начебто отруїв його майбутній зять: “і сам випив чарку, налиту зі схожої пляшки. Та йому, що випив неотруєну горілку, нічого не сталося, а нещасний Хмельницький від цієї прихильності втратив життя” [7,

921]. Найвірогідніше, проте, що Шевченко дізнався про можливе надуживання Б. Хмельницького алкоголем із праці М. Костомарова “Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России”, яку читав, повертаючись із заслання до Петербурга, у 1–8 числах “Отечественных записок” за 1857 р. Там міститься такий психологічний портрет гетьмана, поданий, до речі, за польським джерелом (див.: [13, 41]): “Сам гетман очень был грустен; что-то странное явилось в его характере: он то постился и молился; по несколько часов лежал ниц перед образами в храме; то советовался с колдуньями, которых держал при себе три и, пьяный, пел думы своего сочинения; то был ласков и ровен в общении со всеми, то суров и надменен; казачество все прощало ему” [6, 290]. Можна лише здогадуватися, але Шевченка, напевно, вразило зазначене всепрощення гетьманові. Загалом на Шевченкове трактування Б. Хмельницького в позасланчий період найбільший вплив мала, звісна річ, найаргументованіша на той час і найменш політизована академічна праця М. Костомарова. Однак, незважаючи на висновки історика про те, що гетьман не міг сам протистояти полякам, що в нього лишалася надія лише на московського царя, митець у вірші імпліцитно визнав, що Переяславську угоду міг підписати лише неадекватний політик, хоча б і п’яний. Саме із цієї причини поет обіграв цей вульгаризм. Він не тільки застосував до гетьмана принизливе звертання “Богдане п’яний”, а й завдяки повтору “упився б! Здорово упивсь!” змодельював реакцію державного мужа на занепад, побачений у Переяславі через 200 років після підписання смертельної угоди. Автор передбачив моментальне протверезіння свого персонажа від усвідомлення власної політичної короткозорості й жахливої провини перед Україною. Проте протверезіння це, за Шевченком, було б коротким. Після нього поет прогнозує два варіанти розвитку подій: із горя гетьман піде похмелитися “в смердячій / Жидівській хаті”, тобто в шинку, або ж у стані повного сп’яніння впаде в калюжу, вірогідно, ту ж, зображену Шевченком на вже згаданій акварелі 1845 р. “Церква Покрови в Переяславі”, й утопиться “в багні свинячій”, тобто помре вже вдруге, але ганебною смертю п’яниці. Якщо в ранній творчості Шевченко зобразив трагічний образ Б. Хмельницького – непотрібного сина в “Розритій могилі”, героя, що спить, або “визволителя, який повертається”, у вірші “Чигрине, Чигрине”, то тут завдяки сатирі, котра переростає у гротеск, створив відверто карикатурний образ гетьмана. Фактично це третій карикатурний портрет у творчості поета після подібних Миколи І й Олександри Федорівни. Завдяки гротеску митець знищив об’єкт свого осміяння, стягнув державного мужа з п’єдесталу високої шани й укинув у вже знайому калюжу – “багно свиняче”. Подібна традиція словесної розправи з грішниками вкорінена в “Божественній комедії” Данте, зокрема в 1-й її частині під назвою “Пекло”, яку з інтересом читав Шевченко. В українській літературі до словесної помсти вдавався також І. Котляревський в “Енеїді”, що теж належала до улюбленої лектури поета.

Друга частина (рядки 10–15) вірша має ознаки сатиричної епітафії. Звернення поета до цього жанру сигналізує про зв’язок із попередньою українською традицією, зокрема з поезією Г. Сковороди. Однак на відміну від класичної епітафії, у якій коротко викладається історія особи, перераховуються всі її чесноти і звершення, автор засвідчує повагу нащадків і власну до небіжчика, тут про подвиги не йдеться, поет, навпаки, демонструє свою неповагу до Б. Хмельницького. Слово “амінь” у рядку 10 означає, що державний муж завершив свій земний шлях. Шевченко вкотре називає гетьмана “великим” і “славним”, але зі знаком мінус. Свідченням цього є іронічна заувага “та не дуже”, підсилена трикрапкою. Автор ніби спеціально уриває себе, даючи читачеві зрозуміти, що далі краще промовчати. Поет зовсім не бажає “купати”

гетьмана “в калюжі” неслави, але цього від нього вимагає істина. За Шевченком, було б краще, якби Хмельницький не родився на світ або впився ще в колісці (знову гротеск). Можливий, напевно, і якийсь інший, не менш радикальний спосіб видалення героя з історії, що його Шевченко знову ж таки замовчує, ставлячи трикрапку в кінці 13-го рядка. “Амін” у фіналі вірша означає, що епітафію завершено, усе сказане автором – істина, відтак нікому не вдасться замазати непривабливу роль Б. Хмельницького в історії.

У вірші “Якби-то ти, Богдане п’яний” поет пропонує своє остаточне бачення гетьмана як недалекогоглядного політика, котрий дав імпульс російській фазі в історії України – фазі національного занепаду й безнадії. Фаза ця розтяглася на століття, визначивши не тільки долю України, а й світову геополітику, бо Росія, підсилена Україною, у ХХ ст. перетворилася на наддержаву. Є сенс твердити, що саме глибинне розуміння Шевченком феномену Росії й визначає його як пророка не тільки для України, а й для світу. Щодо питання “історичної правоти” Шевченка в оцінці Б. Хмельницького, то існує думка, наче поетом керувало “всепоглинаюче національне почуття, яке заступило раціональне начало” [1, 218]. Однак зміни в оцінці гетьмана – від осуду через часткове вибачення до зневажливого осміяння – переконують, що Шевченкова оцінка у вірші “Якби-то ти, Богдане п’яний” не була імпульсивною чи винятково емоційною. В останньому своєму вірші про Б. Хмельницького поет укотре задекларував власне право судити сильних світу й визначати, яку пам’ять вони залишають нащадкам – добру чи погану.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Барабаш Ю.* “Коли забуду тебе, Єрусалиме...” – Х., 2001. – 375 с.
2. *Грабович Г.* Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. – К., 1998. – 206 с.
3. *Гребенка Е.* Богдан (Сцены из жизни малороссийского гетмана Зиновия Хмельницкого) // *Библиотека для чтения.* – 1843. – Т. 56. – С. 149-206.
4. *Дорошенко В.* Історичні сюжети й мотиви в творчості Шевченка // *Повне видання творів Тараса Шевченка: [У 16 т.]* – Чикаго, 1961. – Т. 2. – С. 288-309.
5. *Івакін Ю.* Нотатки шевченкознавця. – К., 1986. – С. 311.
6. *Костомаров Н.* Богдан Хмельницький. – СПб., 1859. – Т. 1. – 460 с.
7. *Літопис* Грабянки // *Збірник* козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – К., 2006. – С. 877-953.
8. *Магочій П. Р.* Історія України. – К., 2007. – 640 с.
9. *Росовецький С.* Шевченко і фольклор. – К., 2011. – 415 с.
10. *Святе Письмо* Старого та Нового Завіту. – Б. м., 1992. – 1070, 352 с.
11. *Сергійчук В.* Переяславська рада – трагедія України і програш Європи. – К., 2003. – 136 с.
12. *Филітович П.* Шевченко і Гребінка // *Филітович П.* Шевченкознавчі студії. – Черкаси, 2002. – С. 74-95.
13. *Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów Wespazjana Kochowskiego przez nieznanego autora wydane z rękopisu przez Edwarda Raczyńskiego.* – Poznań, 1840. – Т. 1. – С. 253.

Отримано 2 грудня 2013 р.

м. Київ

